

L'ORGANITZACIÓ DE LA NOMENCLATURA EN EL *GAZOPHYLACIUM CATALANO-LATINUM*

Pere MONTALAT BUSCATÓ
Institut d'Estudis Catalans

1. INTRODUCCIÓ

En aquest treball tracto d'alguns aspectes relatius a l'estructura de la informació en el *Gazophylacium Catalano-Latinum* de Joan Lacavalleria. En concret, em refereixo a la coexistència en aquesta obra de dos sistemes d'organització de la nomenclatura: d'una banda, Lacavalleria fa avinent en el títol del seu diccionari que els articles estan disposats per ordre alfabètic¹ i, efectivament, n'hi ha prou de fer un cop d'ull al leuari per comprovar que segueix una ordenació alfabètica estricta; d'una altra, hi ha articles constituïts per múltiples articles en què, partint d'un mot primitiu, que és el lema, es descabdella tota una família de paraules amb el tractament lexicogràfic corresponent. Avesats a l'ordre alfabètic dels diccionaris, la consulta d'aquesta tipologia d'articles sorprèn, perquè ni els altres diccionaris catalans de la mateixa època ni molt menys els d'èpoques posteriors segueixen aquest procediment.

L'organització dels articles per famílies lèxiques, habitual al *Gazophylacium*, és deutora de la tradició lexicogràfica francesa. Ara se sap que Lacavalleria va prendre per model un diccionari francès-llatí del pare François-Antoine Pomey, publicat a Lió l'any 1671 amb el títol *Le dictionnaire royal augmenté*, en seleccionà els lemes i el contingut dels articles i els va traduir al català. També incorporà al seu diccionari la part llatina d'aquella obra directament o bé amb canvis i afegitons que són de la seva mà (Montalat 2015). El pare Pomey, com pràcticament tots els autors de diccionaris bilingües llatí-francès i viceversa de la seva època, s'inspirà en la lexicografia francesa renaixentista que al seu temps també trobaria eco a l'obra de Lacavalleria.

Tot i amb això, la tècnica lexicogràfica desenvolupada en el *Gazophylacium* no queda ancorada en el passat. En la presentació de la nomenclatura s'hi aprecien avenços, al-

1. El títol fa així: *Gazophylacium Catalano-Latinum, dictiones phrasibus illustratas, ordine literario comprehendens*, això és, 'Tresor català-llatí que conté mots il·lustrats amb frases disposats per ordre alfabètic'.

guns atribuïbles al geni de Lacavalleria, que anuncien el desenvolupament de la lexicografia catalana posterior.

En el que segueix analitzo un article del *Gazophylacium* organitzat per família de mots i el comparo amb articles d'altres diccionaris bilingües per tal de descriure'n els trets característics. Després, tracto de les fonts immediates i mediates del *Gazophylacium*. Tot seguit, identifico alguns elements d'aquesta obra que prefiguren els diccionaris monolingües del futur i acabo amb un apartat de conclusions.

2. CARACTERÍSTIQUES DELS ARTICLES DEL *GAZOPHYLACIUM* ORGANITZATS PER FAMÍLIES LÈXIQUES

L'article *abella* del *Gazophylacium*, reproduït íntegrament a continuació, pot sorprendre per més d'un motiu a qui està avesat a consultar diccionaris bilingües i plurilingües i, encara més, a qui està familiaritzat amb els principis lexicogràfics d'aquesta tipologia de diccionaris:

ABELLA, *insecte volatíl, que fabrica la mel*. Haec apes, is. Haec apis, is (*lo primer es millor*). *Petita abella*. Haec apicula, ae. Haec apecula, ae. *Axam de abelles*. Apum examen, (inis). *Buch de abelles*. Hoc apiarium, rii. *Caseta ahont està la mel de las abelles*. Mellaria cellula, (ae). *Qui cria abelles*. Hic apiarius, rii. *Fusta ab petites taques rosses, semblant à la fempta de la abella*. Apiatum lignum, (ni). *Taula feta de tal fusta*. Apiata mensa, (ae). *Axam de abelles novelles, que ixen del buch pera cercar altra habitació*. Emissitius apum fetus, (us). *Les abelles fan exir del buch à les novelles pera anar à habitar en altra part*. Apes examinant. Apes examen emittunt. Apes fetum ex alveis exigunt. *Brugit de les abelles*. Hic bombus, bi. Apum murmur, (uris). *Les abelles fan brugit*. Bombos edunt apes. Bombis fremunt apes. Edendis bombis apes infremunt. Apes consonant. *Abella borda, burinot*. Hic fucus, ci.

Primer de tot, sorprèn l'extensió de l'article. Tractant-se d'un diccionari bilingüe, el consultant n'esperaria un de més breu i sintètic. Generalment, en els diccionaris bilingües i plurilingües no sol haver-hi descripcions metalingüístiques del mot o expressió de la llengua de partida, sinó equivalents de traducció en una altra o altres llengües: a un mot de la llengua de partida li correspon un equivalent o més d'un en la llengua de destí.

Per no canviar ni d'època ni de llengües en contrast, poso com a exemple del que acabo de dir els articles *abella* dels diccionaris d'Antoni Font i de Pere Torra, predecessors immediats de Lacavalleria:

A. Font (1637)	<i>Abella. Apes, is, Apicula, ae.</i>
P. Torra (1640)	<i>Abella. Apes, is, vel apis, is, apicula, ae.</i>

Els articles de Font i Torra no poden ser més diferents respecte del de Lacavalleria. A l'esquerra, hi ha el lema, *abella*, i a la dreta els equivalents llatins, que en el cas de Font es

limiten a *apes* i el diminutiu *apicula* i en el cas de Torra, a més dels de Font, s'hi afegeix la variant formal *apis*.

L'estructura dels articles anteriors s'assembla molt a la d'un diccionari bilingüe contemporani com és el *Diccionari llatí-català* d'Enciclopèdia Catalana:

āpis, -is, *f* abella. • obs.: nom. sing. *apes*, gen. pl. *-um, -ium*.

Salvant l'ordre de les llengües posades en relació, que aquí és llatí-català, la informació que ofereix l'article no varia gaire respecte de la dels diccionaris de Font i Torra. L'article consta de dos mots: el lema **apis -is** va seguit de la categoria gramatical i immediatament després hi ha l'equivalent català *abella*. I es pot dir que l'article s'acaba aquí, atès que les dades que venen a continuació del punt volat negre ja no formen part estrictament de l'article, sinó que són observacions relatives a la morfologia del mot llatí.²

L'article *abella* del *Gazophylacium*, en canvi, és un macroarticle constituït per múltiples articles introduïts per una expressió pluriverbal —«*Petita abella*», «*Buch de abelles*», «*Caseta ahont està la mel de las abelles*», «*Qui cria abelles*», etc. Aquests enunciats formen part de la nomenclatura secundària, encara que en la majoria dels casos el nucli d'aquestes expressions no coincideixi amb el del lema. Es tracta, doncs, d'una nomenclatura particular perquè queda amagada dins de l'article i no té manera de ser formalitzada en un article independent. Per aquest motiu se la sol anomenar «nomenclatura oculta».

Si ens fixem en les equivalències llatines, notarem que després de *apes* i *apis* ve una sèrie de derivats per sufixació: el diminutiu *apicula* amb la variant formal *apecula*, els substantius *apiarium*, 'rusc', i *apiarius*, 'abeller' o 'apicultor', i l'adjectiu *apiatus*, que ocorre en els sintagmes *apiatum lignum* i *apiata mensa*, tots ells mots i expressions que no són equivalents del lema *abella* i que tenen la particularitat de ser expressions unverbals, a diferència de les expressions catalanes, que, com s'ha dit, són pluriverbals.

Al *Gazophylacium* sovintegen els articles, com *abella*, organitzats per famílies lèxiques, estructura que és fàcil de copsar sobretot a partir de les equivalències llatines. Els articles FIRA, LLAGRIMA i MARBRE en són bons exemples:

FIRA Haec nundinae, arum [...] Hic, haec nundinalis, hoc le [...] Nundinarius, a, um [...] Haec nundinatio, onis [...] Nundinari [...] Hic nundinator, oris.

LLAGRIMA Haec lacryma, ae [...] Haec lacrymula, ae [...] Lacrymosus, a, um [...] Lacrymabundus, a, um. Hic, haec, hoc Lacrymans, -tis [...] Lacrymose [...] Haec lacrymatio, -onis [...] Lacrymare. Lacrymari.

MARBRE Hoc marmor, oris [...] Marmoreus, a, um [...] Marmorosus, a, um [...] Marmoratus, a, um [...] Hoc marmoratum, ti [...] Marmoreus, a, um [...] Hic marmorarius, ii.

2. L'apartat d'observacions de l'article **apis, -is** fa saber que hi ha una variant d'aquest mot amb la forma *apes* en nominatiu singular i que el genitiu plural d'aquesta variant pot tenir dues formes: *apum* i *apium*, respectivament.

Per acabar, malgrat haver dit que els diccionaris bilingües i plurilingües no recorren a la descripció metalingüística, sorprèn que el segon element de l'article *abella* del *Gazophylacium* sigui justament una definició que fa així: «insecte volatíl que fabrica la mel». Es tracta d'una definició intensional que podria figurar en qualsevol diccionari actual sense haver de fer-li gaires retocs.

En resum, al *Gazophylacium* hi ha articles, com *abella*, *a)* d'una extensió notable; *b)* en què la informació s'estructura per família etimològica de mots; tret del lema, les altres unitats lèxiques presents a l'article generalment consten *c)* d'expressions catalanes pluriverbals, el nucli de les quals no sol coincidir amb el lema, i *d)* d'equivalències llatines que acostumen a ser univerbals; a vegades, *e)* hi ha una definició entre el lema i l'equivalència llatina.

La tècnica desenvolupada per Lacavalleria en la redacció d'un article com *abella* és idiosincràtica perquè s'aparta de la pràctica lexicogràfica habitual de l'època a casa nostra, i per això crec que demana una explicació.

3. LA INFLUÈNCIA DE ROBERT ESTIENNE

Com he avançat, una de les fonts lexicogràfiques més influents en l'elaboració del *Gazophylacium* fou el diccionari francès-llatí del pare Pomey. El diccionari de Lacavalleria en depèn tant que en molts aspectes constitueix una solució de continuïtat amb la tradició lexicogràfica anterior, representada pels lèxics d'Antoni Font i Pere Torra.

Amb tot, convé tenir present que el pare Pomey no elaborava *ex novo* tot el material lèxic dels seus diccionaris. Una bona part era reelaborat a partir d'obres pròpies i alienes, i entre les segones destaquen sobretot les de Robert Estienne.

Humanista, impressor i lexicògraf, Robert Estienne o Robertus Stephanus (París, 1503-Ginebra, 1559) és una de les figures majors del Renaixement. I si bé va destacar en els tres àmbits esmentats, en el que segueix em centraré només en el de la lexicografia. Concretament, em referiré al *Dictionarium Latinogallicum*, de 1538, i al *Dictionaire Francoislatin*, de 1539, que fa parella amb aquell.³ Tots dos diccionaris foren concebuts «au soulagement de la ieunesse Francoise», és a dir, 'per ajudar la joventut francesa' (Estienne 1539: II), i per a ser utilitzats simultàniament i complementàriament en l'aprenentatge del llatí: «l'un pour éclairer sa lecture, l'autre pour s'écourir rapidement son écriture» (Furno 1999-2000: 25).

3. Al text preliminar del *Dictionaire Francoislatin* Estienne, referint-se als estudiants francesos, escriu: «Si leur avons fait deux livres: L'ung commenceant par les motz Latins deschiffrez en Francois qui fut publie des l'annee precedente. L'autre est cestuy cy qui va prenant les motz de la langue Francoise, les mettant apres en Latin tout au plus pres qu'il s'est peu faire», és a dir, 'Els hem fet dos llibres: l'un, publicat l'any passat, comença amb els mots llatins i els tradueix al francès; l'autre, que és aquest, pren els mots francesos i els tradueix al llatí de la manera més precisa possible'.

El corpus lexicogràfic d'Estienne va deixar una petjada indeleble en els autors posteriors de lèxics bilingües, que és especialment visible en les obres produïdes pels jesuïtes durant el segle XVII (Furno 1999-2000: 26), incloent-hi el pare Pomey. És per mediació d'aquest autor que al *Gazophylacium* es pot resseguir la traça dels diccionaris d'Estienne esmentats com faré veure a continuació.

3.1. L'ARTICLE LEXICOGRÀFIC D'INSPIRACIÓ ETIMOLÒGICA

Els articles del *Dictionarium Latinogallicum* presenten una estructura lexicogràfica coneguda: el lema de l'encapçalament és un mot primitiu seguit d'un grup de derivats per sufixació. Vegeu, per exemple, el contingut de l'article *apes*, reproduït íntegrament a continuació:

Apes, *apis*: vel *apis*, huius *apis*, f. g. *Mousche a miel*.

Apium & *apum*, in genitivo plurali.

Apicula, diminutivum, *Petite mousche a miel*, *Petite anette*.

Apiarium, *apiarii*, denominat. *Le lieu des mousches a miel*.

Apiarius, *Ung gouverneur de mousches a miel*.

Apiatus, adiectivum ab *Api*: ut mensa *apiata*, *Qui est d'une sorte de bois picote, comme si les mousches eussent faict leur ordure dessus*.

L'article comença amb el primitiu *apes* i la variant formal *apis*, seguit de les formes del genitiu plural *apium* i *apum*; continua amb el diminutiu *apicula*, els substantius *apiarium* i *apiarius*, i acaba amb l'adjectiu *apiatus*, que va acompanyat de l'exemple d'ús *mensa apiata*. Salvat l'ordre de les llengües posades en relació, l'organització d'aquest article és molt similar a la primera part de l'article *abella* del *Gazophylacium* tant pel que fa al contingut com pel que fa a l'ordenació del material lèxic.

Estienne tenia un viu interès per organitzar el lèxic dels seus diccionaris segons l'ordre etimològic, que consistia a connectar famílies de paraules per derivació, perquè considerava que era l'únic mètode que s'adeia amb una concepció coherent del llenguatge (Furno 2019: 209). No obstant això, a la mateixa època feu ecllosió un altre sistema d'organitzar la informació lèxica: l'ordenació dels lemes per ordre alfabètic, sistema que Estienne rebutjava perquè no aportava llum sobre l'estructura de la llengua.

L'article lexicogràfic concebut com una xarxa de relacions entre un mot primitiu i els seus derivats no era una novetat metodològica, sinó que procedia d'una tradició que enfonsa les seves arrels en els grans lèxics medievals, sobretot els de Pàpies, d'Osbern de Gloucester i d'Ugució de Pisa.

En efecte, en la formació escolàstica hi havia un mètode d'aprenentatge anomenat *disciplina derivationis* o 'disciplina de la derivació', el domini del qual permetia eixamplar el cabal lèxic seguint els esquemes gramaticals de la derivació i la composició. D'acord amb aquesta disciplina, el material lèxic, en comptes d'atomitzar-lo en una successió d'entrades independents acompanyades d'una glossa, es presenta soldat mitjançant els nexes derivatius *unde*, 'd'on [deriva]'; *inde*, 'del qual [deriva]'; *componitur*, 'és

compost de'; *derivatur*, 'deriva de'; etc. La glossa esdevé sobrerera perquè el significat del lema és implícit en la forma mateixa del derivat: l'estudiant familiaritzat amb les categories gramaticals i el valor dels sufixos reconeixia a l'instant el valor d'un adjectiu, d'un diminutiu, d'un verb frequentatiu o desideratiu o d'un substantiu abstracte mentre estigués relacionat amb el mot primitiu del qual deriva. El resultat és una sèrie ben ordenada de mots que són descrits no tant pel seu significat com per les seves característiques gramaticals (Marinoni 1955: XV-XVI).

La *disciplina derivationis* es desenvolupà en paral·lel amb les llengües romàniques durant els segles XI, XII i XIII, segles en què el coneixement del llatí era al centre dels programes educatius, i culminà amb l'obra d'Ugució de Pisa, les *Magnae Derivationes*, que «constitueix la *summa* de la ciència etimològica medieval» (Marinoni 1955: XVIII).

Els procediments emprats per Ugució de Pisa a les *Magnae Derivationes* són tres: la *derivatio* o 'derivació', que permet relacionar una família de mots mitjançant la simple alternança de sufixos; la *compositio* o 'composició', que consisteix en la fusió de dos o més mots per formar-ne un de nou en què es poden reconèixer els mots originals, ni que sigui parcialment, i l'*ethimologia* o 'etimologia', consistent a explicar l'origen d'un mot a través d'una expressió sinonímica vagament similar a aquell per la semàntica i la fonètica, encara que el pas d'un mot a l'altre no sigui en absolut evident als nostres ulls. Per exemple, a les *Derivationes* l'origen del mot llatí *lacrima*, 'llàgrima', s'explica a partir del verb *lacero*, 'ferir'.⁴

Per a il·lustrar la mecànica de la *disciplina derivationis*, reproduïxo, a continuació, el fragment inicial de l'article *apes* de les *Derivationes* d'Ugució de Pisa:

[1] Hec APES -pis sic dicta, quia nascatur sine pedibus, vel apes ab alligando se pedibus, unde hec **apacula** -le diminutivum; dicitur etiam in nominativo hec **apis**, unde hec **apicula** diminutivum. Plautus: 'hec vera apicularum opera congesta non feram'; [2] et hic **apiaster** -stri, apium magister vel dicitur ab ape, sicut catulaster a catulo, calvaster a calvo, et hoc **apiarium** -rii, idest locus ubi apes mellificant, quod et **apiforium** et hoc **apisterium** dicitur; [3] et hec **apiastra**, avis que libenter comedit apes, et hec **apiana**, vitis quae vinum dulce facit, cuius uve, nisi cito colligantur, devastantur ab apibus; hec **apiago** -ginis herba cuius flores apes libenter colligunt.

A despit de les dues etimologies inicials del mot *apes*, que el lector d'avui no pot llegir sense somriure,⁵ l'article es desenvolupa segons els principis morfològics de la derivació: el primitiu *apes* i la seva variant *apis* van seguides dels diminutius respectius, *apacula* i *apicula*; després venen els substantius *apiaster*, 'apicultor', i *apiarium*, *apiforium* i *apisterium*, equivalents de 'rusc'; finalment venen els derivats *apiastra*, *apiana* i *apiago*, denominacions d'una au, d'una varietat de raïm i d'una herba, respectivament.

4. Segons Ugució de Pisa, l'etimologia de *lacrima* és com segueix: «Item a lacero hec **lacrima** -e, quia lacerat mentem unde lacrima quasi lacerans mentem, et est ethimologia», és a dir, 'el mot *lacrima* ['llàgrima'] prové de *lacero* ['ferir'], perquè fereix l'ànima, per tant, la llàgrima és, per dir-ho així, una ferida de l'ànima, i és etimologia'.

5. Ugució interpretava el mot *apes* com si fos un compost del prefix de sentit privatiu *a-* i *pes*, 'peu'.

Salvant les distàncies temporal i conceptual, s'ha de reconèixer que les coincidències entre els articles *apes* d'Ugució de Pisa i de Robert Estienne són més que notables, tant pel que fa al contingut lèxic com pel que fa al procediment lexicogràfic.

Quant al *Gazophylacium*, l'anàlisi retrospectiva desenvolupada en aquest apartat ens permet vincular els articles d'aquesta obra organitzats per famílies lèxiques amb la llarga tradició que s'inicia amb els diccionaris medievals, continua en les obres d'Estienne i arriba a Lacavalleria per mediació del pare Pomey.

3.2. LA NOMENCLATURA PERIFRÀSTICA

La publicació del *Dictionnaire Francoislain* l'any 1539 és destacable per diverses raons. És el primer lèxic que s'intitula *dictionnaire*, aleshores escrit encara amb una *ena*, nom que havia de fer fortuna fins al punt de ser la denominació per antonomàsia d'aquest gènere d'obres. També és el primer que presenta el leuari en francès, fet que coincideix amb la promulgació de l'ordenança de Francesc I coneguda amb el nom de Villers-Cotterêts. Aquesta ordenança consagrà el francès com a llengua única de l'administració en detriment del llatí, de les llengües d'oc i de les que es parlaven als territoris que s'anaven incorporant a la corona francesa. Amb la publicació del diccionari francès-llatí, Estienne, que ostentava el títol d'impressor reial, s'adherí a l'empresa lingüística del rei.

El diccionari francès-llatí s'elaborà principalment a partir del capgirament dels articles del diccionari llatí-francès de l'any precedent, segons Furno (1999-2000: 13), Pruvost (2002: 25-27) i, amb matisos, Kibbee (1986: 141). El fet és, però, que la preocupació fonamental d'Estienne en elaborar el bilingüe francès-llatí era que hi apareguessin tots els mots i expressions llatines que figuraven al bilingüe llatí-francès. Com a conseqüència d'aquest procediment, la nomenclatura francesa dels diccionaris d'Estienne —tant la principal com la secundària— té una fesomia peculiar, ja que sovint, a manca d'un equivalent francès a un mot llatí donat, el lexicògraf havia de recórrer a una perífrasi explicativa del mot llatí, gairebé una definició, o bé a la juxtaposició d'expressions franceses sinònimes que intenten aproximar-se al sentit del mot llatí.

El capgirament de l'article *apes* va comportar que en la versió francès-llatí el seu contingut quedés integrat en dos macroarticles: els articles «Mousche. Mouchérons. Mouscheter» i «Table. Tablette. Tablature. Tableau. Tablier».

A continuació, reproduïxo el primer article sencer i subratllo les dades procedents de l'article *apes* mentre que reproduïxo el segon parcialment i també en subratllo la informació rellevant:

Mousche. Mouchérons. Mouscheter.

Une mousche. Musca.

Une sorte de mousche qui suce le sang des bestes, Cynomia.

Mousche guespe ou bourdon, Vespa.

Une sorte de mousche sans aguillon. Fucus, fuci.

Une sorte de petite mousche qui luit de nuict au temps que les bleds sont meurs ou apres qu'ilz sont siez, Cicindela, Lampyris.

Mouches qui sont lasses de faire miel. Emeritae apes.

Mouches a miel. Apes.

Mouches a miel qui en font beaucoup, Bugones.

Mouches qui font l'ouvrage et la cire, Opifices apes.

Les mouches a miel ne perdent point une journee qu'elles ne travaillent, Nullus otio perit dies apibus.

Le bourdon et bruit des mouches a miel, Bombus apum.

Le lieu ou on nourrist mouches a miel. Melitton, melitonis, Mellarium, Apiarium.

Lieu ou les mouches trouvent force fleurs pour faire miel, Locus mellificus.

Qui ha le gouvernement des mouches a miel, Apiarius.

Ung jecton de mouches a miel, Examen.

Les mouches sentent leur printemps, Vernant et exundant foetibus apes.

Table. Tablette. Tablature. Tableau. Tablier

[...]

Table qui est d'une sorte de bois picoté, comme si les mouches eussent fait leur ordure dessus. Apiata mensa.

Llevat de la variant formal *apis* i del diminutiu corresponent *apicula*, que no han estat recollits al diccionari francès-llatí, la informació relativa al lema *apes* i als substantius *apiarium* i *apiarius* figura sota la veu «Mousche. Mouchérons. Mouscheter», i la representació de la informació consisteix, en essència, en el capgirament de les informacions. Així, les equivalències franceses del diccionari llatí-francès passen a ser, amb lleugers retocs formals, les expressions de la llengua de partida en el diccionari francès-llatí, això és, «Mousche a miel», «Le lieu ou on nourrist mouches a miel» i «Qui ha le gouvernement des mouches a miel».

La informació relativa a l'adjectiu *apiatus*, en canvi, figura sota la veu «Table. Tablette. Tablature. Tableau. Tablier», i l'expressió francesa que l'encapçala es correspon amb una llarga perífrasi explicativa «Table qui est d'une sorte de bois picoté, comme si les mouches eussent fait leur ordure dessus».

L'abundant nomenclatura perifràstica del *Gazophylacium* té l'origen en els lèxics d'Estienne i, com tants altres aspectes d'aquesta obra, fou vehiculada a través del diccionari del pare Pomey. Malgrat la distància temporal i el filtre del pare Pomey, no deixen de sorprendre les similituds entre la nomenclatura perifràstica dels diccionaris d'aquests autors.

L'acarament sistemàtic entre el francès i el llatí dut a terme per Estienne va afavorir el desenvolupament del francès. Com ha observat Kibbee (1986: 145), a la segona edició corregida i augmentada del diccionari francès-llatí, de 1549, l'autor va afegir mots univernals francesos que no havia sabut trobar mentre n'elaborava la primera edició a continuació de les expressions perifràstiques. Reprodueixo l'exemple citat per Kibbee i un altre que he documentat jo i els subratllo:

1539 *Qui abbaye,* Latrator.

Qui est de duree, Durabilis.

- 1549 *Qui abbaye, ou Abbayeur*, Latrator.
Qui est de duree, Durable, Durabilis.

A la segona edició, Estienne afegeix sengles mots unverbals, *Abbayeur*, 'lladrador', i *Durable*, 'durador', a les expressions perifràstiques *Qui abbaye* i *Qui est de duree*. Des del punt de vista de la tècnica lexicogràfica, en el moment en què tant el francès com el llatí compten amb un equivalent unverbals, les perífrasis, sovint prolixes, esdevenen sobrerres i podrien ser cancel·lades sense cap conseqüència. No obstant això, expressions perifràstiques i unverbals van conviure en els diccionaris durant llarg temps.

Aquesta operació aparentment simple iniciada per Estienne d'afegir expressions unverbals sinònimes a continuació d'una perífrasi es va generalitzar en els diccionaris del segle XVII, i més endavant va donar peu que els lexicògrafs comencessin a desglossar les expressions unverbals de l'article on es trobaven en articles independents.

4. DEL DICCIONARI BILINGÜE AL MONOLINGÜE

Prop de cent cinquanta anys separen els diccionaris de Robert Estienne del de Lacavalleria i en aquest temps la tècnica lexicogràfica havia evolucionat notablement.

Es resolgué definitivament la pugna per l'organització del lèxic: l'ordre alfabètic s'imposà, però no pas d'una manera immediata. De fet, el mateix Lacavalleria encara anuncia a la portada del *Gazophylacium* com una novetat digna de ser publicitada que les veus (*dictiones*) del seu tresor segueixen l'ordre alfabètic (*ordine literario*).

Un factor decisiu per a l'abandó dels articles lexicogràfics organitzats per famílies lèxiques és que a l'època d'Estienne el llatí ja no era una llengua viva i no s'estudiava per immersió, sinó tal com es fa ara, és a dir, per mediació de la llengua materna dels estudiants, els quals necessitaven eines bilingües fàcils d'emprar que no requerissin coneixements previs de morfologia (Furno 1999-2000: 25).

Amb tot, en el *Gazophylacium* es produeix un fet paradoxal i és que encara que, d'una banda, les unitats lèxiques d'aquesta obra segueixen l'ordenació alfabètica estricta, d'una altra, són nombrosos els articles organitzats per famílies lèxiques. Així, si bé he posat com a exemple l'article *abella*, que té un gran desenvolupament, hi ha molts altres articles amb un tractament idèntic, però més breus. Per exemple, molts demònims i corònim que han donat lloc a gentilicis i derivats de gentilicis, i noms comuns, com *mirra*, amb adjectius derivats:

DALMACIA, *Provincia*. Haec Dalmatia, ae. *Qui es de Dalmacia*. *Hic Dalmata*, ae. *Cosa de Dalmacia*. *Dalmaticus*, a, um.

MIRRA. Haec Myrrha, ae. *Lo que es de mirra*. *Myrrhaeus*, a, um. *Myrrhinus*, a, um.

Aquests articles contenen nomenclatura perifràstica que no té manera d'emancipar-se en articles independents perquè, sent pluriverbal, és difícil tècnicament de donar-li

entrada en un diccionari en què la nomenclatura està organitzada per ordre alfabètic, i per això se l'ha anomenada «nomenclatura oculta».

No tots els articles del *Gazophylacium* organitzats per famílies lèxiques són iguals. N'hi ha, com l'article *abella*, en què la nomenclatura perifràstica queda enclosa en el perímetre d'aquell article, però n'hi ha d'altres que, tot i seguir la mateixa estructura lexicogràfica, es diferencien d'aquell perquè a una expressió perifràstica s'hi juxtaposa un sinònim univèrbal, fet que va donar peu que aquell mot, arribat el moment, es convertís en un article independent. Vegeu, per exemple, l'article *llagrima*, que reproduceix sencera juntament amb els seus derivats:

LLAGRIMA. Haec Lacryma, ae. *Petita llàgrima, llagrimeta*. Haec Lacrymula, ae. *Abundant en llagrimes, llagrimòs*. Lacrymosus, a, um. Lacrymarum plenus, a, um. *Escampant llagrimes, llagrimejant*. Lacrymabundus, a, um. Hic, haec, hoc Lacrymans, tis. Moestus, a, um. Hic, haec, hoc Moerens, tis. *Ab llagrimes, llagrimosament*. Lacrymose. *Escampament de llagrimes, profusió de llagrimes*. Haec Lacrymatio, onis. Lacrymarum profusio, (onis.) *Escampar llagrimes, llagrimejar*. Lacrymare. Lacrymari. Lacrymas fundere, *vel*, mittere. [...]

LLAGRIMEJANT. V. Llagrima.

LLAGRIMEJAR. V. Llagrima.

LLAGRIMETA. V. Llagrima.

LLAGRIMÓS. V. Llagrima.

LLAGRIMOSAMENT. V. Llagrima.

Com es pot apreciar, l'article *llagrima* i els seus derivats estan formalitzats lexicogràficament segons un doble tractament: d'un costat, el lema, que és el mot primitiu, aplega tota la família de paraules, i dins de l'article la nomenclatura secundària perifràstica conviu amb la univèrbal, que he subratllat; de l'altre, els derivats univèrbals s'han desglossat en articles independents, però sense arrossegar amb ells la informació lèxica que tenen associada. En comptes d'això, sengles remissions apunten al primitiu *llagrima*. Per tant, fins i tot quan les expressions univèrbals s'han emancipat de l'article estructurat per família de mots, la remissió preserva, en certa manera, la vella unitat etimològica.

D'altra banda, tocant a la representació de l'article *llagrima* i dels seus derivats, vull remarcar que Lacavalleria manifesta una independència notable respecte del diccionari del pare Pomey, ja que el doble tractament lexicogràfic que acabo de descriure és atribuïble al nostre autor.

Lacavalleria es revelà especialment curós i sistemàtic a l'hora de convertir expressions univèrbals en articles independents: tots els derivats univèrbals que figuraven en articles organitzats per famílies lèxiques van passar sense excepció a formar part de la nomenclatura principal del diccionari, incloent-hi nombroses variants gràfiques dels lemes, participis de passat i de present, diminutius i adverbis terminats en *-ment*. El resultat fou un increment considerable del leuari, que al seu moment fou aprofitat i depurat pels lexicògrafs posteriors en l'elaboració dels seus diccionaris.

Les intervencions que acabo de descriure incideixen en el pla de la macroestructura del *Gazophylacium* i, com s'ha vist, afecten la distribució de la nomenclatura d'aquella

obra. A continuació, em referiré a unes altres intervencions que actuen en el pla de la microestructura.

Certs articles del *Gazophylacium* es troben en un estadi més avançat en el camí cap al diccionari monolingüe. Per exemple, els derivats *garbellador*, *garbelladures* i *garbellar* no estan agrupats sota el mot primitiu *garbell*, sinó que cadascun d'ells compta amb una entrada pròpia:

GARBELL, *instrument pera garbellar blat*. Hoc Cribrum, bri. Cribrum frumentarium. *Lo que pertany à garbell*. Cribrarius, a, um. *Passar à algu per lo garbell, garbellar à algu, examinar rigurosament à algu*. Aliquem acriter excutere, vel, examinare, vel, explorare. V. Garbelladures.

GARBELLADOR, *lo qui garbella*. Cribrarius excussor, (oris.) Cribrarius agitator, (oris.)

GARBELLADURES; *lo que resta al garbell, y que no passa*. Haec Excreta, orum. Hoc Excrementum, ti. Cribro excreta, (orum.) *Garbelladures de blat*. Frumentaria excreta.

GARBELLAR *blat, passar lo blat per lo garbell*. Frumentum cribrare, vel, excernere. Frumentum cribro incernere. Frumentum cribro succernere. V. Garbell. Garbellador.

I, encara que aquesta disposició és calcada del diccionari de Pomey, el que singularitza aquests articles és la definició que Lacavalleria disposa entre el lema i l'equivalent llatí. En sentit estricte, *garbell* i els seus derivats no són els articles prototípics d'un diccionari bilingüe, atès que aquesta funció queda neutralitzada per la definició, sinó, més aviat, d'un tipus de diccionari anomenat *fals bilingüe* o *semibilingüe*, que en el cas que ens ocupa consisteix en un repertori lèxic orientat a la descripció del català, per bé que el llatí encara hi sigui present a través de les equivalències. En els diccionaris del segle XIX sobretot s'aprecia com el pes del llatí es va atenuant fins a desaparèixer a mesura que adquireix importància la descripció del català.

La naturalesa híbrida del *Gazophylacium* va propiciar que aquest tresor s'emprés gairebé des de la seva publicació, ara per a l'aprenentatge del llatí, ara per a l'aprenentatge del català.

L'emancipació de la nomenclatura enclosa en els límits de l'article organitzat etimològicament en articles independents i especialment l'addició de definicions representen avenços significatius cap a la consecució del diccionari monolingüe.

5. CONCLUSIONS

El *Gazophylacium* és un lèxic format per alluvió: hi conflueixen aportacions de les tradicions medieval, renaixentista i barroca mediatitzades per la font francesa del pare Pomey i hi conviuen tècniques lexicogràfiques que responen a finalitats diverses.

La coexistència en aquesta obra de dos sistemes d'organització de la nomenclatura —per famílies lèxiques i alfabètic— reflecteix la pugna entre dues concepcions del lèxic. L'organització dels articles per famílies lèxiques és heretada de Robert Estienne, que sempre va defensar-la per ser més explicativa des del punt de vista lingüístic, però ja s'ha

dit que el seu origen es remunta als grans lèxics medievals. A l'últim, s'imposà l'ordenació alfabètica perquè, malgrat no donar llum sobre l'estructura de la llengua, era un sistema més funcional i, sobretot, més pràctic, atès que la informació era de més bon localitzar que no pas en un diccionari organitzat per famílies lèxiques i, encara més, no requeria que el consultant tingués coneixements previs de morfologia per a la consulta del diccionari.

La generalització de l'ordenació alfabètica en els diccionaris inclinà Lacavalleria a fer la balançada a favor d'aquest sistema. En són indicis l'anunci fet al títol del *Gazophylacium*, el desglossament de les expressions unverbals d'un article com *llagrima* en una successió d'articles independents i les definicions amb què dotà l'article *garbell* i els seus derivats, corollari lògic de l'emancipació del lèxic.

Malgrat vacil·lacions i inconsistències, els procediments lexicogràfics que Lacavalleria posà en pràctica en el seu tresor representen una fita en l'evolució de la lexicografia catalana perquè són innovacions que prefiguren els diccionaris monolingües del futur.

6. BIBLIOGRAFIA

- Diccionari llatí-català* (1993): dir. Antoni Seva i Llinares. Barcelona: Enciclopèdia Catalana (Diccionaris de l'Enciclopèdia).
- ESTIENNE, Robert (1538): *Dictionarium Latinogallicum*. París: ex officina R. Stephani [en línia]. <<https://tinyurl.com/42y2ujuy>>. [Consulta: 9 d'octubre de 2023.]
- ESTIENNE, Robert (1539): *Dictionaire Francoislain*. París: de l'imprimerie de Robert Estienne [en línia]. <<https://tinyurl.com/4mbh4cnm>>. [Consulta: 9 d'octubre de 2023.]
- FONT, Antoni (1637): *Fons verborum et phrasium ad iuventutem latinitate imbuendam ex thesauris variis derivatus*. Barcinone: apud Sebastianum et Iacobum Mathevat.
- FURNO, Martine (1999-2000): «Les dictionnaires de Robert Estienne: sens et finalités d'une oeuvre lexicographique», *Voces*, 10-11, p. 11-27.
- FURNO, Martine (2019): «Editing the Thesaurus Linguae Latinae: Robert Estienne's Dream and Nightmare», dins GRAHELI, Shanti (ed.): *Buying and Selling: The Business of Books in Early Modern Europe*. Leiden: Brill (Library of the Written Word, 72).
- KIBBEE, Douglas A. (1986): «The Humanist Period in Renaissance Bilingual Lexicography», dins HARTMANN, R. R. K. (ed.): *The History of Lexicography. Papers from the Dictionary Research Centre Seminar at Exeter*. Amsterdam: Benjamins, p. 137-147.
- LACAVALLERIA i DULAC, Joan (1696): *Gazophylacium Catalano-Latinum, dictiones phrasibus illustratas comprehendens, cui subiicitur irregulare verborum elenchus*. Barcinone, apud Antonium Lacavalleria, in via Libraria.
- MARINONI, Angelo (1955): «Introduzione», dins MARINONI, A. (ed.): Angelo Senisio, *Dal "Declarus,, di A. Senisio i vocaboli siciliani*. Palermo: Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani (Collezione di testi siciliani dei secoli XIV e XV, 6).
- MONTALAT, Pere (2015): «La font francesa del *Gazophylacium Catalano-Latinum* de Joan Lacavalleria», *Llengua & Literatura*, 25, p. 7 -27.

- POMEY, François-Antoine (1671): *Le dictionnaire royal augmenté: Seconde édition enrichie d'un grand nombre d'expressions élégantes; de quantité de mots françois nouvellement introduits; des termes des arts, et de cinquante descriptions; comme aussi d'un petit traité de la vénerie et de la fauconnerie* [en línia]. Lió: Antoine Molin. <<https://tinyurl.com/59tmxfk9>>. [Consulta: 27 de novembre de 2023.]
- PRUVOST, Jean (2002): *Les dictionnaires de langue française*. París: Presses Universitaires de France, (Que sais-je?, 3622).
- STEPHANUS, Robertus, v. ESTIENNE, Robert.
- TORRA, Pere (1640): *Thesaurus verborum ac phrasium ex thesauro Bartholomaeis Bravi. Barcinone, ex typographia Gabrielis Nogués, sumptibus Andreae Rourae*.
- UGUCCIONE DA PISA (2004): *Derivationes*, Enzo Cecchini *et al.* (eds.). Florència: Edizioni del galluzzo.

RESUM

L'article tracta de l'estructura de la informació en el *Gazophylacium Catalano-Latinum*, de Joan Lacavalleria. En concret, explica l'origen dels dos sistemes d'organització de la nomenclatura que conviuen en aquest diccionari, l'ordenació per famílies lèxiques i l'ordenació alfabètica. Aquests sistemes reflecteixen dues concepcions del lèxic: d'una banda, l'ordenació per famílies lèxiques es remunta als lèxics medievals, és reprès per Robert Estienne, que el considerava més explicatiu lingüísticament que no pas l'ordenació alfabètica, i arriba al *Gazophylacium* per mediació d'Antoine Pomey; d'una altra, l'ordenació alfabètica, que no dona llum sobre l'estructura de la llengua, però és més funcional i més pràctic a l'hora de localitzar la informació en el diccionari.

PARAULES CLAU: Joan Lacavalleria; lexicografia bilingüe; organització del lèxic; ordenació alfabètica; ordenació per famílies lèxiques.

ABSTRACT

The Organization of the Nomenclature in the *Gazophylacium Catalano-Latinum*

The article deals with the information packaging in the *Gazophylacium Catalano-Latinum* by Joan Lacavalleria. In particular, it explains the origin of the two systems of organization of the nomenclature in this dictionary: ordering by lexical fields and alphabetical ordering. These systems reflect two different conceptions of the lexicon. On the one hand, there is ordering by lexical fields, which goes back to medieval lexicology. It is taken up by Robert Estienne, who considered it more linguistically explanatory than

alphabetical ordering, and it is adopted in the *Gazophylacium* through Antoine Pomey. On the other hand, there is alphabetical ordering, which does not shed any light on the structure of the language, but is more functional and practical when it comes to finding information in the dictionary.

KEYWORDS: Joan Lacavalleria; bilingual lexicography; organization of the lexicon; alphabetical ordering; ordering by lexical fields.